

הסקר הארכיאולוגי של מצדה בשנות תשט"ו—תשט"ז

מאת

מ. אבי־יונה, נ. אביגד, י. אהרוני, ע. דונאייבסקי וש. גוטמן

סיכום היסטורי

כל מה שידוע לנו על מצדה — פרט לשני פסוקים בכתביהם של סטראבון⁽¹⁾ ופליניוס⁽²⁾ — שאוב מתוך כתביו של יוסף בן מתתיהו, היינו "מקדמוניות" ובעיקר "מלחמות היהודים"⁽³⁾. לפי מקור זה, היה יונתן הכהן הגדול הראשון, שהקים כאן מבצר בשם מצדה⁽⁴⁾ לא הרחק מגדות ים המלח (לוח א' וציור 1). ידיעה קצרה זו מעוררת כמה בעיות:

א. מתי בנה יונתן את המבצר שלו? האם בזמן ששימש ככהן גדול (לאחר שנת 152 לפנה"ס), כפי שיוצא מעדותו של יוסף בן מתתיהו, או בתקופה, שבה התגונן במדבר יהודה בפני באכחידס והצבא הסורי? הואיל וקשה להניח, כי בחיותו חיי מתמרד במדבר היו לו האמצעים הדרושים להקמת המבצר — נראה יותר, שאמנם הכיר באותו פרק־זמן את התכונות הבטחוניות המעולות של מצדה, ואילו את הביצורים הקים בהיותו ראש האומה. לפיכך מסתבר, שכבר לפני כיבושי הורקנוס באידומאה שלטו

Strabonis: *Geographica*, rec. A. Meinecke, III. Lipsiae, 1904 (1)
.Μοασάδα סלע שנקרבת סלע בנקיקי חומר המפרישים סלע (p. 1066; XVI, 2, 44)
Pliny: *Natural History*, ed. H. Rackham, II, London (Loeb) 1947 (2)
(p. 276; V, xvii, 73). "משם (עין גדי) מבצר מצדה על צוק־סלע, לא רחוק מים החימר.
זהו גבול יהודה".

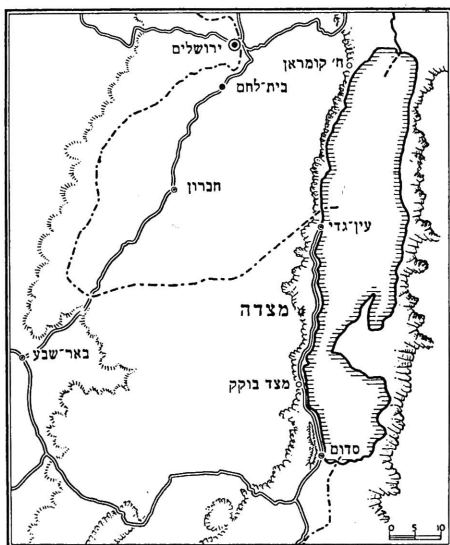
(3) קדמוניות' יד, 280—803, 358, 361, 390, 396, 400, 413; טו', 184; מלחמות א', 237; 265, 286, 292—294; 813; ב', 408, 433, 447, 653; ד', 399, 401, 504, 506, 516, 552; ז', 252, 275—304, 406. נסיונו של אבן F. M. Abel: *Géogr. de la Palestine*, II. Paris) (1938, p. 380) לקשר את מצדה עם "מצדות עין־גדי", שמו"א כ"ד א', אינו נראה, בייחוד לאחר שנתגלו מצדות כאלה מתקופת הברזל בקרבת עין־גדי ממש. העובדה, שידענו על מצדה הייתה שאובה ממקור יווני בלבד, גרמה לסילוף כתיב השם בצורת "מסדה", שהייתה נהוגה בעברית עוד לפני כמה שנים.

(4) מלח' ז', 285; במקום אחר (מלח' ד', 399) צוין, שמבצר זה הוקם ע"י "מלכים מימי קדם" לשמירת רכושם ולהצלת נפשם בעת משבר במלחמה.

הסקר הארכיאולוגי של מצדה

החשמונאים בקטע זה של מדבר יהודה, שאפשר היה עדיין קשור באופן פורמאלי לאידומאה⁵⁾ — מחוץ לתחום יהודה.

ב. מה היקפו של מבצר זה? נוסח דבריו של יוסף סתום הוא, שכן אין הוא מפרש, אם הקיף מבצרו של יהונתן את כל הצוק, או רק חלק ממנו. עצם העובדה, שעוד לפני שהורדוס הקים חומה מסביב למצדה כולה, התגונן בה בהצלחה אחיו יוסף בפני מתתיה אנטיגונוס⁶⁾, מותנה בהנחה,

ציור 1

שמבצרו של יהונתן הגן, לפחות, על המבואות של המשטח העליון. כמדין היו כבר באותה תקופה בורות במצדה⁷⁾, שהרי קשה לשער, שאי־פעם היה קיים מבצר בארץ ציה זו, בלא שהובטחה אספקת מים לחיל המצב.

ג. אשר לשם המקום — קשה להניח, שסיפורו של יוסף נכון הוא.

5) בימי הורדוס נחשבה הטופארכיה של עין־גדי לחלק ממחוז אידומאה, אולם אפשר שצירוף זה בא בעקבות תמיכתם של בני אידומאה בהורדוס ורצונו של המלך לגמול להם טובה. (מלח' א', 293; קדמ' י"ד, 398).

6) ר' להלן, עמ' 11.

7) קדמ' י"ד, 390; מלח' א', 287.

בתקופה ההיא קראו למבצרים בשמות השליטים, בעוד שהשם "מצדה" מציין שם כללי ולא שם עצם פרטי.

מצדה נזכרת שוב בתולדות הארץ בימי המאבק בשנת 42 לפסה"נ בין בית־אנטיפאטרוס לבין מתנגדיו. לאחר הרצח של אבי הורדוס בידי מאליכוס, שהוצא להורג כעבור זמן ע"י הורדוס — תפס אחיו של מאליכוס כמה ממבצרי יהודה, בכללם מצדה "החזקה מכולם"⁸). הורדוס גירש אותו משם בכוח ושיחררו לאחר הכניעה⁹.

בשנת 40 ברח הורדוס למצדה יחד עם אמו, אחיותיו, ארוסתו, אמה ואחיו הצעיר, משנפלה ירושלים בידי הפרתים, שמינו את מתתיהו אנטיגונוס למלך בה. בדרכו למבצר (בתום הקרבות הקשים עם היהודים, שרדפו אחריו) שילח הורדוס את רוב מלוויו, כי מספרם הגיע לתשעה אלפים, והמקום היה צר מהכילם. לפי נוסח אחר — ב"מלחמות" — השאיר כאן את החזקים ביותר, ואילו לפי נוסח השני — ב"קדמוניות" — את הח" מושים קל. במצדה נותר חיל מצב של שמונה מאות איש — להגנה על הנשים — עם ציוד מספיק (ב"קדמוניות": חיטה, מים ושאר הצרכים), והורר דוס בעצמו המשיך בדרכו לפטרה¹⁰.

מתתיהו אנטיגונוס וצבאו צרו על יוסף, אחיו של הורדוס, במשך כל החורף (40/39 לספה"נ) עד לאביב. היה זה, כנראה, יותר הסגר מאשר קרב מצור ממש. הנצורים לא סבלו מהתקפות אויביהם, אלא ממחסור במים, שהחמיר במידה כזו, שיוסף התכונן לברוח עם מאתים מאגשיו אל הערבים הנבטים. אולם באותו לילה ירדו גשמים ומילאו את הבורות, שהיו במשטח של מצדה ולא בצדיה, כי לכאן היה צורך להזרים את המים באמה, שקל היה לנתקה בשעת המצור (ראה להלן). הנצורים התאושו והחלו להציק לצבאות אנטיגונוס בגלוי ומן המארב; אולם פה ושם סבלו גם הנצורים אבודות. בינתיים עלה הורדוס על חוף הארץ בעכו, כבש את יפו ובא לעזרת משפחתו. אנטיגונוס ניסה, ללא הצלחה, לשים לו מארבים במעברים המתאימים בדרך. בסופו של דבר, שיחרר הורדוס את בני משפחתו והעבירם לשומרון¹¹.

8) מלח' א', 287; במקום המקביל בקדמוניות (י"ד, 296) משתמש יוסף ב'ἑρμηνότατον'.

— "מבצר ביותר".

9) מלח' א', 287/8; קדמ' י"ד, 296.

10) מלח' א', 264, 267; קדמוניות י"ד 361—362.

11) קדמ' י"ד, 390—391, 396, 400; מלח' א', 286—287, 292, 294.

מתוך סיפור זה מסתבר:

- (א) שכבר בזמן זה נחשבה מצדה לאחד המבצרים החזקים בארץ — כנראה, בעיקר מחמת מצבה המיוחדת ופחות מזה בשל חומותיה;
- (ב) שהיו קיימים כמה דרכי גישה ויציאה ממנה ("הגלויים" וה"נסת-תרים", כדברי יוסף בן מתתיהו);
- (ג) שהבורות היו עדיין מצומצמים בקיבולם, ולא הספיקו לצרכיהם של אלף איש, אפילו למשך חורף אחד;
- (ד) שבמבצר היה מקום לאלף איש בקירוב, אך לא למעלה מזה. נראה הדבר, שהורדוס הכיר יפה את יתרונותיה של מצדה כמבצר והחליט להוסיף ולחזקה. בניינו השונים מתוארים ב"מלחמות" ז' 280 ואילך. מתוך המשך דבריו של יוסף מתברר גם זמן הקמתם של הביצורים במצדה (שם, 300). הוא מציין כאן, שבהקמת המבצר התכוון הורדוס למנוע את הדחתו מכסאו ע"י היהודים ואת החזרתה של השושלת הקודמת לשלטון וכן לסכל את מזימותיה של קליאופטרה מלכת מצרים. לפיכך יש לשער, שהמבצר הוקם בין השנים 37 ל-31 לפסה"ג, כשלהורדוס נשקפה סכנה מאנטוניוס, שהיה נתון להשפעתה של קליאופטרה. בפרק-זמן זה היו עדיין בחיים צאצאי זחשמונאים האחרונים, ואפשר היה לתכנן את החזרת השושלת הישנה למלוכה (ז"א לפני רצח יהונתן אריסטובולוס, אחיה של מרים, בשנת 35 לפסה"ג, או הוצאת הורקנוס השני להורג ב-31 לפסה"ג). אולם ייתכן כי רק הביצורים הוכנו בשנים אלה, אך הארמונות המפוארים נוספו לאחר מכן, כשהורדוס התבסס במלכותו.

במסגרת המבנים של הורדוס נכללה גם חומת סוגרים מסביב לכל משטח הצוק, שארכה הכולל היה שבע סטדיות (1300 מ' בקירוב). החומה נבנתה מאבן לבנה, גבהה היה 12 אמות (5 מ'); רחבה — 8 אמות (4 מ'); ובה שלושים ושבעה מגדלים, כל אחד מהם בגובה של 50 אמה (25 מ'). מהם נכנסו לחדרים-הסוגרים, שנמשכו לאורך כל החומה⁽¹²⁾. שטח המבצר נשאר מעובד ברובו, בהתחשב עם צרכי האספקה של חיל המצב. הורדוס הקים גם ארמון "מתחת לפסגת החומות לצד המורד הצפוני"⁽¹³⁾. הוא למד לקח מנסיון המצור בשנת 39/40 לפסה"ג ודאג בעוד מועד לאספקת מים

(12) כל הפרטים האלה נזכרים במלח' ז', 286—288.

(13) בדבר איתורו של ארמון זה ר' להלן, עמ' 61 ואילך.

בכמות גדולה, ועל־כן ציווה לחצוב בורות בכל מקום מגורים במצדה: בפסגת הסלע, בקרבת הארמון ולפנים החומה. יש לציין, שבמצדה נתגלו בורות בכל האתרים האלה¹⁴). כתוצאה מכך קיבלה מצדה כמות כה גדולה של מים, שנדמה היה כאילו מצויים בה מעינות של מים חיים.

הורדוס הקים כאן גם מחסנים גדולים, שבהם צבר חיטה לשנים, שפע יין ושמן וכל מיני אפונה וערמות תמרים¹⁵). כמו־כן ריכז במבצר נשק רב מכל הסוגים, שהספיק לצרכיהם של עשרות אלפי חיילים, מטילי ברזל, נחושת ועופרת¹⁶). דרכי הגישה מצד מערב הובטחו ע"י הורדוס עם הקמת מגדל גדול במרחק של אלף אמה (500 מ') מפסגת מצדה¹⁷).

מבצר מצדה בצורתו החדשה היה מוכן, כנראה, כבר בשעת יציאתו של הורדוס לרודוס, לפגישתו הגורלית עם הקיסר (אוגוסטוס) לאחר הקרב באקטיון (30 לפסה"נ). הואיל והמלך חשש לתוצאותיה של פגישה זו (בהיותו אחד מתומכי אנטוניוס המנוצח), הוא פקד להעביר את בני משפחתו למבצרים השונים ביהודה. אמו קיפרוס, אחותו ושאר בני משפחתו נשלחו אז למצדה¹⁸).

אחרי מותו של הורדוס עבר המבצר לידי ארכילאוס בנו, וממנו — לידי הרומאים, שהפקידו בו חיל מצב. אין ספק בדבר, שבתקופה זו ביקר באותה סביבה יוסף בן מתתיהו, שכבחור צעיר התגורר והשתלם בלימודיו ביישובי האיסיים בקרבת ים המלח. בראשית המלחמה ברומאים התאגדה קבוצת קנאים שוחרי מלחמה, שריכזו את כוחותיהם מסביב למבצר, התקיפוהו וכבשוהו תוך הסתייעות בתחבולה מחוכמת. חיל המצב הרומאי הוצא להורג ובמקומם באו אנשי שלומם של הקנאים¹⁹). היתה זו הצלחתם הראשונה, שחזקה את ידם במאבק על ירושלים. מנהיגם, מנחם בן יהודה הגלילי,

14) מלח' ז', 201; על פרטי הבורות וקיבולם השווה ש. גוטמן. "ידיעות" י"ח, עמ'

259 ואילך.

15) שם, 206; והשווה את תיאור המימצא להלן, עמ' 34. סיפורו של יוסף כאילו נשתמרו חמרים אלה במשך מאה שנה כמעט וכי הרומאים מצאו את הפירות בלתי רטובים — הוא בדוי, כמובן. גם העובדה, שהקנאים במצדה היו אנוסים לפשוט על עין גדי והכפרים האחרים באיזור (ר' להלן, עמ' 14), מוכיחה, שאין ממש בסיפור זה.

16) שם, 209. 17) שם, 293.

18) קדמ' ט"ו, 184. מרים אשתו נשלחה לאלכסנדריון.

19) מלח' ב', 408.

הסקר הארכיאולוגי של מצדה

ירד למצדה עם ידידיו הקרובים, פרץ למחסן הנשק של הורדוס, חימש את בני עירו ואת ה"ליסטים" האחרים, וחזר עמם לירושלים כמלך ממש⁽²⁰⁾. לאחר שמנחם נרצח ע"י אויביו היהודים בירושלים — הצליחו כמה מתומכיו להימלט למצדה. עם אלה נמנה גם אלעזר בן יאיר בן יהודה הגלילי, כנראה בן אחיו של מנחם, שהיה בימים הבאים "רודנה" של מצדה⁽²¹⁾.

מאז ישבו הקנאים במצדה בכל שנות המלחמה ברומאים (סתיו 66 — אביב 73 לספח"נ), כמעט ללא הפרעה, וחיל המצב שלהם פשט מזמן לזמן על הכפרים באידומאה הקרובים למצדה. במיוחד מזכיר יוסף התקפה בליל הסדר על אנשי עין-גדי ושדידת רכושם, לרבות הפרות הבשלים. במשך פעולות אלה עלה מספר הקנאים במצדה מיום ליום⁽²²⁾. מצדה שימשה אפילו כנקודת-ריכוז לכוחות ה"סיקריים" בשעות מצוקה במקומות אחרים. כן נסוג לשם שמעון בר גיורא לאחר שהותקף ע"י חנניה הכוהן הגדול בעקרב, מחזו מולדתו. לכתחילה לא רחשו אנשי מצדה אמון לשמעון והרשו לו, לתומכיו ולנשעים שנלוו אליהם לשבת בחלק התחתון של המבצר בלבד, בעוד שהם עצמם נשארו בחלק העליון. ואולם כעבור זמן מה התיירו לו ולאנשיו להשתתף במסעותיהם. אמנם במרוצת-הזמן נתגלו ניגודים בין תכניותיו המרחיקות-לכת של שמעון לבין אלו של אנשי מצדה, שחששו להתרחק "ממקום מרבצם", כדברי יוסף. בסופו של דבר, עבר שמעון להרים⁽²³⁾. משם פנה נגד האדומים, שיצאו לקראתו, בהשאירם את ההגנה על גבולות ארצם בפני הפשיטות של אנשי מצדה בידי המון העם⁽²⁴⁾.

בשעת צמצום השטח, שהיה ברשות היהודים, נשארה מצדה עם הירודיון ומכוור אחד משלושת המבצרים, שהיו עדיין בידי המתקוממים (מלבד ירושלים) בשנה הרביעית למלחמה⁽²⁵⁾.

ואכן עמדה מצדה עוד כמה שנים אחרי חורבן הבירה, ורק בשנת 72 יצא הנציב פלאוויוס סילווס לכבשה בראש הלגיון העשירי שחנה בירושלים, חיל העזר הרגיל, שנלווה ללגיון, ורבבות שבויים יהודים.

(20) שם, 433—434.

(21) שם, 447.

(22) שם, ד', 399—404.

(23) שם, 504.

(24) שם, 516.

(25) שם, 556.

ששימשו כחוטבי עצים ושואבי מים לצבאו²⁶). בהגיעו למרגלות הצוק הקים סילוה את מחנהו בשטח סלעי, שהתאים יפה לפעולת המצור, כי שם נגע צוק מצדה בהר הקרוב — הכוונה, כנראה, למקום מחנה ו'. אולם מקום זה לא היה נוח מבחינת האספקה, כי לא היה מעיין בסביבות מצדה והיה הכרח להביא את המים ממרחקים²⁷). מובן אפוא משום מה החליט סילוה להשאיר את מחצית צבאו למרגלות מצדה, במחנה ב', שבו עסקו בשמירה בלבד: מחנה זה היה קרוב יותר למקורות המים בעין גדי ושאר המעיינות בחוף ים המלח. המצביא הרומאי הקים דייק מסביב למבצר והציב משמרות לארכו, כדי להקשות על בריחת הנצורים²⁸). כמורכן מצא מקום מתאים לשפכת הסוללה — בשטח סלעי הנקרא "לאוקי" (הסלע הלבן), המשתרע מאחורי המגדל השומר על הגישה המערבית לארמון. סלע לבן זה, שהתרומם מעל לסביבתו, נמצא שלוש מאות אמה (150 מ') מתחת לפני מצדה²⁹). מקומו ניכר בוודאות עד היום (לוח ב', 1).

ממקום זה נשפכה הסוללת בגובה של מאתיים אמה (100 מ'). היא נשארה עד זמננו בצדו המערבי של צוק מצדה. בראש סוללה זו נבנה דוכן של אבנים גדולות מותאמות זו לזו, חמישים אמה (25 מ') ברוחב וחמישים בגובה. עליה הוקם מגדל מצופה ברזל, בגובה של שישים אמה (30 מ'). מראשו ירו "מכונות יריה" (— יורים חצים חדים) וזורקי אבנים. (καὶ πετροβόλοις ὄμβρῳ). הואיל והמגדל הגיע ל-100+25+30, היינו 155 מ' מעל "סלע הלבן", שמפלסו היה 150 מ' מתחת לפני מצדה, היה ראשו של המגדל 5 מ' מעל לחומת מצדה. וכך היו אנוסים המגינים — לנוכח אבני הקלע והחצים שגורו ממנו — לנטוש את החומה. אותה שעה פעל נגדה איל ברזל מבסיס המגדל, שפרץ פרצה בבסיס החומה. הנצורים הקימו מאחורי הפרצה חומה שנייה, עשויה משני קירות עץ, מחוברים ע"י קורות עץ, ומילאו באדמה את הרווח בין הקירות. בדרך זו עשו את החומה גמישה יותר וגם גרמו לכך, שמכות האיל סייעו לחיזוקו של מילוי האדמה. על כן ציווה סילוה לחייליו להטיל לפינים בחומת העץ. בהשפעתה של רוח צפונית פנתה הלהבה תחילה לצד הרומאים, אולם לאחר מכן שינתה הרוח את כיוונה דרומה והחומה

26 שם, ד' 252.

27 שם, 276—278.

28 שם, 275, 304.

29 שם, 305. המספרים המובאים כאן ע"י יוסף בן מתתיהו מוגזמים הם.